

altres, la seva extensió i la distribució dels seus elements. En darrer lloc, com que la multiplicitat d'emplaçaments és la conseqüència de l'urbanisme general de cada localitat, cal plantejar-ne l'estudi des d'una perspectiva global. La creació d'una nova sinagoga i el destí de l'anterior permet plantejar diverses hipòtesis sobre les raons d'aquest canvi i si aquest es deu a motius de caire demogràfic.

Insisteix en els problemes clàssics derivats de les dificultats d'establir una cronologia i al mateix temps una seqüència clara d'aquests establiments, si exceptuem alguns casos molt concrets, però alhora molt escassos. La documentació és sovint poc explícita, les troballes arqueològiques molt poques i les tradicions de caire popular cal prendre-les amb molta cura. Mereix destacar-se l'esforç fet per tal d'ordenar i extreure conclusions de les dades demogràfiques, un aspecte molt complex i amb el qual cal ser molt prudent.

Tres aspectes fonamentals tanquen aquest sòlid treball. D'una banda, el destí dels barris a partir de la desaparició dels jueus; segonament, la qüestió no menys important relativa a quins són els aspectes que es conservaran de l'existència d'aquests barris, i que permetran la pervivència del seu record, i en tercer lloc, quina és la feina que encara s'ha de fer.

JORDI CASANOVAS
Museu Nacional d'Art de Catalunya
jordi.casanovas@mnac.es

Gregorio del Olmo Lete. *Origen y persistencia del judaísmo*. Estella (Navarra): Verbo Divino, 2010. 478 p.; 24 cm. ISBN 978-84-8169-407-9.

De lectura profunda i de presentació elegant, aquest llibre és l'obra d'un especialista que vol divulgar els seus coneixements de manera metòdica i seriosa. L'autor del volum, Gregorio del Olmo Lete, catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona, és autor, entre d'altres, del conegut *Mitos y leyendas de Canaan* i del diccionari de llengua ugarítica (*A Dictionary of the Ugaritic Language*), una obra prestigiosa i ambiciosa, feta en col·laboració amb el doctor J. Sanmartín i que ha esdevingut, a escala internacional, obra senyera en els estudis de filologia semítica i lingüística comparada.

En aquest llibre, l'autor es proposa resseguir les petges del judaisme, des dels seus inicis cananeus fins a l'actualitat, bo i analitzant-ne, sobretot, els orígens, per tal d'oferir una nova perspectiva a aquesta temàtica —els estudis sistemàtics d'aquesta religió normalment se centren en l'estudi i anàlisi dels elements normalitzats al llarg dels segles—. En definitiva, i a grans trets, el que pretén el doctor Del Olmo amb aquest volum és col·laborar en la comprensió del judaisme, entès com a realitat històrica, social i cultural que fou i que és.

Aquest conjunt de reflexions, tal com ens avança l'autor (p. 15-16), té un origen independent: fins i tot el lector hi trobarà una certa reiteració volguda de determinats motius. La principal característica estructural d'aquesta obra, doncs, és que els capítols que la formen mantenen un caràcter autònom, que permet consultar-los de manera monogràfica. El llibre es divideix en tres parts principals, cadascuna de les quals (orígens, exili babilònic-diàspora, època moderna) se subdivideix en diferents capítols. L'obra està encapçalada per un pròleg de l'autor (p. 11-18) i es conclou amb una escollida i acurada bibliografia (p. 441-473) i un glossari bàsic de termes tècnics (p. 475-478).

La primera part de l'obra, que porta per títol «La matriu oriental», analitza el poble hebreu des d'una perspectiva històrica, cultural i religiosa i el relaciona amb els pobles veïns: Mesopotàmia, Egipte i Canaan (p. 19-176). S'hi subratlla la petja cultural que l'expansionisme dels imperis mesopotàmics deixà en el poble hebreu i que quedà reflectida en mites, llegendes, sistematització de codis legals i rituals, annals historiogràfics, etc. (p. 19-24).

S'hi ressegueix també la influència que la literatura egípcia hauria pogut deixar en la literatura bíblica (p. 26-27 i 35-50): a tall d'exemple, el cicle de «Josep i els seus germans» (Gn 37,39-50) troba un paral·lel en els relats egipcis d'«Els set anys de fam» i d'«Els dos germans» (p. 47); en àmbit poètic, la lírica epitalàmica bíblica del «Càntic dels càntics» s'emmiralla literàriament en els «Cants d'amor» de l'Imperi Nou de la poesia amorosa egípcia. És prou conegut també el salm 104, que reproduceix seccions senceres de l'«Himne al Sol» d'Akhenaton. Pel que fa a la literatura sapiencial, la secció de Proverbis 22,17-24,22 és una rèplica de *La instrucció d'Amenémope*, de la primera meitat del primer mil·lenni aC.

Però el que vol subratllar el llibre, sobretot, són els orígens cananeus de la religió de l'antic Israel: és aquesta una de les parts més reeixides i originals de l'obra. En aquestes pàgines (p. 51-176), el doctor Del Olmo subratlla, novament, la importància de la literatura ugarítica, no pas per a entendre la Bíblia hebrea, que ja s'entén força bé per si sola i amb la seva tradició posterior, ans per a llegir la religió que hi subjau, la realitat que la Bíblia tapa (p. 62-63). L'objectiu de l'autor en aquestes pàgines magistrals és clar: reconstruir la religió cananea dels antics hebreus integrats en el seu context religiosos. D'aquesta manera, s'hi fa una aprofundida reflexió sobre Israel en relació amb Canaan i s'hi tracten, punt per punt, els temes següents: la cosmogonia cananea, la seva escatologia (que és de caire còsmic, no pas individual, car la religió de Canaan és una religió merament agrícola i estacional i, per tant, cíclica), la seva litúrgia i culte (p. ex., les festivitats del Yom Kippur i de Sukkot hi apareixen tractades, en darrer terme, com a models cananeus del culte d'Israel i del judaisme vigents fins als nostres dies) i la seva teologia.

Són interessants i aclaridors els motius pels quals l'autor justifica la gairebé total absència d'escatologia individual en els llibres bíblics, que derivarien de la peculiaritat del moment històric (p. 108): la preocupació per la restauració nacional, d'acord amb el sentit comunitari de l'Aliança entre Jahvè i el seu poble, hauria deixat en segon terme la preocupació soteriològica individual: és el fat de la nació el que acaparà l'interès dels teòlegs i els historiadors bíblics.

És original també la lectura que s'hi fa de l'origen cananeu de les idees escatològiques que es troben presents en el judaisme (sobretot documentades en tota la literatura apòcrifa i intertestamentària jueva): tal com comenta l'autor (p. 115), «la protologia cananea es fa escatologia hebrea». D'aquesta manera, les coincidències literàries cananeohebrees pertanyen a la tradició èpica oral i formulària que Canaan havia desenvolupat per a descriure i plasmar el combat diví contra l'enemic primordial i definitiu. Així, aquest combat protoescatològic cananeu adquireix, a Israel, una dimensió que no té pas a Canaan i que ve de nou determinada per la seva peculiar concepció històrica i lineal de l'acció divina. Es tracta d'un combat definitiu que implica l'extermini de l'oponent sense possibilitat de repetició. A Canaan, les victòries entre els déus són provisionals, cícliques, els déus vençuts i morts tornen a reparèixer. És d'aquesta manera com la protologia cananea es fa escatologia hebrea: precisament per la concepció històrica i lineal de l'acció divina que aporta Israel.

En l'apartat sobre teologia, se'ns descriu la idea bíblica de Déu del judaisme normatiu (p. 157): és un ésser suprem i transcendent, únic, incomparable i irrepresentable, és el Déu de gràcia i de justícia, creador del cosmos i dirigent de la història de la humanitat envers una fita de plenitud (p. 163): la salvació (és a dir, el triomf d'Israel). La seva exigència és la Llei (amor i servei). I s'hi subratlla també la importància del monoteisme jueu, en el sentit que aquesta concepció teològica no té equivalent en el seu context històric (p. 159).

La segona part, titulada «El període formatiu», se centra sobretot en l'origen del judaisme (a partir de l'exili babilònic) i la gènesi de la Bíblia hebrea (p. 177-350). En aquestes pàgines se'ns parla de l'origen de la compilació dels textos bíblics (p. 201), de la importància que van tenir els regnats de Cir (539) i d'Artaxerxes I (464-424) a l'hora de fer la recopilació de la Llei del Déu del Cel, com a encàrrec imperial que exigia la compilació de sistemes legals. S'hi analitza també l'estructura literària i el contingut religiós dels llibres bíblics. Se'ns parla amb erudició dels diferents estrats bíblics redaccionals (p. 205), de com es compilà la Bíblia, de les tradicions que s'hi reflecteixen, etcètera.

La importància de l'època persa per a la formació del judaisme i per a la redacció bíblica fou de primer ordre, fou «el temps oportú», un moment de *pax* idònia per a la redacció dels llibres. Però, en contraposició a aquest període,

l'època hel·lenística (p. 273-288) fou un període que suposà una profunda hel·lenització cultural, tant a Judea com a la diàspora egípcia, sobretot en les classes dominants (sacerdotal). En aquestes pàgines se subratlla la importància de la ciutat d'Alexandria com a ciutat de jueus, on es dugué a terme la primera traducció de la Bíblia hebrea al grec, l'anomenada versió dels Setanta (segle III aC). Situats en època hel·lenística, l'autor deixa enrere el fil conductor de la història i salta a parlar de la religió jueva: per a fer-ho, se centra en el judaisme normatiu, és a dir, l'anomenat judaisme clàssic o ortodox, hereu directe del corrent fariseu, l'únic que sobrevisqué al desastre de la guerra contra Roma (p. 289-320). En aquestes pàgines es fa una radiografia del judaisme normatiu: la religió bíblica és més que una confessió, car inclou normativa, praxi que ateny tots els àmbits de la vida personal i social del fidel i una concepció sacra de la Llei i del nomisme politicoreligiós (les societats antigues no coneixen una esfera legislativa laica). La Bíblia, doncs, és la base de la qual s'extrauran rituals (circumcisió), temps sagrats (sàbat i festes) i normes de conducta (moral i litúrgica).

El darrer capítol d'aquesta segona part és, per contingut i per forma, diferent de la resta (p. 321-350). L'autor situa el lector a l'edat mitjana, i li brinda la possibilitat de llegir un model d'exercici cabalístic, un relat sobre el rabí Josep de la Reina, conservat al *Séfer Dibré Iossef* (*Les Cròniques de Josep*), una història que se situa a Galilea i que ha semblat interessant a l'autor com a exponent del clima espiritual que commogué els cercles cabalístics jueus de la Palestina dels segles XVI i XVII.

La tercera i darrera part de l'obra, que porta per títol «Actualitat del judaisme», se subdivideix, al seu torn, en quatre capítols (p. 351-440): els dos primers són dos assajos de temàtica literària, mentre que els dos darrers tracten de temàtica religiosa, política i social. El primer capítol se centra en la influència i la presència de la Bíblia hebrea a la literatura occidental (p. 351-378): s'hi mencionen les principals obres europees inspirades, directament o indirecta, per forma i per contingut, en els llibres bíblics, d'entre les quals es mencionen algunes joies de la literatura catalana: la irònica obra teatral de Salvador Espriu, *Primera Història d'Ester* (1948), inspirada en el llibre bíblic homònim, una de les creacions de llenguatge més inspirada i rica de la literatura catalana moderna (p. 372), i el brillant *Nabí* de Josep Carner (1941), l'obra lírica més elevada del poeta, on es replanteja, de manera genial, l'episodi bíblic del profeta Jonàs (p. 374).

Quant al segon capítol d'aquesta darrera part, podríem dir que, per contingut, depèn directament del primer, car s'hi comenta literàriament, des d'una perspectiva bíblica, el *Moisés* de Thomas Mann, un exemple paradigmàtic de la presència i influència de la Bíblia hebrea i del judaisme (p. 379-398).

El tercer i penúltim capítol de l'obra fa una reflexió objectiva sobre la presència política del judaisme en l'actualitat (p. 399-430). El que es vol remarcar

en aquest capítol és que l'Estat d'Israel és estrictament un triomf del nacionalisme jueu (p. 422). Aquest fet dóna idea de la força que la consciència d'identitat com a poble adquirí a través de la història i les seves vicissituds.

Pel que fa a la situació política d'Israel, les possibles solucions que s'hi mencionen són bàsicament dues: primera, la divisió territorial en dos estats diferenciats; segona, la conacionalitat territorial: dos pobles (dues nacions) en un territori únic compartit, de tal manera que, en un mateix territori, hi conviurién dues nacions en paral·lel, no integrades en un únic ordenament jurídic i polític, ans en dos de diferenciats i propis. Aquesta darrera solució suposa un grau de magnanimitat i d'obertura històrica, possible només amb una evolució més elevada de la consciència humana (col·lectiva i individual), arran de la qual les nacions no es defineixin per oposició, ans per camins oberts d'afirmació i d'acceptació; aquesta maduresa moral, emperò, ara per ara, no es deixa entreveure, malauradament (p. 427). Un ajut per a aquestes solucions fóra, segons el doctor Del Olmo, una configuració laica de l'Estat, car aquest fet afavoriria la convivència entre ambdós pobles, en anul·lar la instància religiosa com a modeladora d'allò polític. Així i tot, la creació a Palestina de dos estats és, segons el parer de l'autor, l'opció més realista per a solucionar l'aporia política que s'hi ha creat: «L'estat d'Israel resulta una realitat històrica irrefutable i imprescindible; l'estat palestí s'imposaria gairebé per simple simetria democràtica» (p. 431).

El quart capítol d'aquesta tercera part és el que conclou l'obra, i ha estat escrit a manera d'epíleg (p. 433-440). És format per un conjunt de reflexions sobre la presència, la importància i la significació religiosa del judaisme, tan preminent des dels seus orígens històrics fins als nostres dies, tot i ser una confessió religiosa minoritària: «Les dues grans confessions», diu l'autor, «sorgides del judaisme i ambdues en pugna amb ell, tot i que de naturalesa diferent, certifiquen, així, la pervivència i sobretot la potència de la tradició religiosa jueva, més enllà de l'aritmètica sociològica. No és el *tantum*, ans el *quantum*, no el nombre, ans el valor, el que testimonia i ressalta aquesta pervivència i presència en el nostre temps i societat» (p. 440).

Aquest llibre és una obra erudita, amena i original que mira d'oferir al lector perspectives noves i respostes reflexives a qüestions que fan referència al judaisme i a la seva tradició: en recomanem vivament la lectura a historiadors, filòsofs, teòlegs, filòlegs, antropòlegs... i a tots aquells que se sentin atrets per l'origen i l'actualitat del judaisme.

EULÀLIA VERNET I PONS
Universitat de Barcelona
eulaliavernet@ub.edu